

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

В статтє рассматривается процесс формирования социально-политического мировоззрения казацкой старшины во второй половине XVII-XVIII ст. Доказывается, что в рассматриваемый период казацкая старшина значительно повысила свой социально-правовой статус, хотя окончательное оформление сословных привилегий еще не было закончено.

In the article the process of forming of socio-political views of cossack petty officer is examined in the second half of the XVII – XVIII item. Proved, that in an examined period a cossack petty officer promoted the socially-legal status considerably, final registration of class privileges yet was not complete although.

Розробляючи курс "Історія станів в Росії", видатний російський історик В. Ключевський в основу класифікації станових прав поклав сферу їх реалізації, поділивши їх, відповідно, на політичні та цивільні. До політичних він відносив закріплену та гарантовану державою можливість представників усього стану брати участь в управлінні державними справами, а до цивільних (гражданских) – ступінь правоздатності кожного представника відповідного стану у правовідносинах, що виникають за їх участі [4, с. 228-230].

Під терміном "цивільні права", надалі ми будемо позначати весь комплекс майнових та немайнових прав і привілеїв, що були юридично визначені та закріплені державою за представниками старшинського прошарку з метою реалізації їх інтересів.

Проте, перед тим як перейти до розгляду цієї групи прав, слід коротко зупинитися на характеристиці поглядів старшини щодо власної ролі у тогочасному українському суспільстві. Актуальність означеного питання не викликає сумнівів, позаяк без його врахування було б дуже складно пояснити причини, що обумовили зміни у правовому статусі старшини та сам характер прав, наданих старшинському прошарку. Однією з складових цієї проблеми є питання феодалізації суспільних відносин в країні і перетворення старшини на клас панів-землевласників. Досить часто, у публіцистичній літературі, діалогах в ЗМІ, на рівні буденної свідомості цей складний процес подається у спрощеному вигляді, як наслідок поширення Російською імперією своїх порядків на українські землі, в ході їх примусової інкорпорації наприкінці XVII – XVIII ст. Не заперечуючи проти ролі зовнішніх факторів

у трансформації суспільного ладу Гетьманщини в зазначений період, слід все ж наголосити на необхідності одночасного врахування і серії внутрішніх чинників. Зокрема, мова йде про соціальні орієнтири нової української еліти. Сьогодні, напевно, ми вже можемо відкрито вести мову про те, що використовуючи монополію на політичну владу в країні, старшина здійснювала реалізацію своєї соціальної програми.

Оцінюючи ставлення козацької старшини щодо можливих моделей оптимального соціального устрою суспільства, слід визнати, що загалом вони відповідали поширеним у Європі уявленням про станово-диференційовану соціальну структуру суспільства та функціональне розмежування прав та обов'язків між станами.

Такі орієнтації чітко проявилися вже на початку формування Української козацької держави. Так, під час перемовин із московським посланцем В. Бутурліним у січні 1654 р., на яких піднімалося питання умов прийняття царської протекції, гетьман і старшина висунули вимогу, щоб государ "звелів бути по тому, щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином" [1, с. 242-243]. У подальшому, визнання правомірності станового поділу суспільства та забезпечення окремих привілеїв для вищих прошарків суспільства, які знаходилися при владі (як це було здійснено у Речі Посполитій та Московському царстві), прослідковується і за наступних гетьманів. Вже наприкінці XVII ст. подібні погляди сприймалися як суспільна норма: "... Жеби як козак свої козацькі служби, так і посполиті люди свої тяглі повинності неодмінно як тепер, так і у всі потомні часи пильнували", – сказано в універсалі 1691 р. [8, с. 139-140].

Подібне ставлення могло б викликати подив, оскільки традиційно козацтво, та його провідна верхівка – старшина, розглядалися як носії демократичних, антифеодальних цінностей, що були виплекані на Запорізькій Січі. Проте, попередньо, коли мова йшла про політичні переконання козацької старшини, вже вказувалося на хибність подібних поглядів. Соціально-політичні орієнтації козацької старшини, ще до початку війни зазнали впливу аристократичного середовища Речі Посполитої. Після війни цей вплив не щезає, а навпаки, ще більше посилюється у зв'язку з напливом до старшинського середовища представників православного шляхетства, які прищеплювали заново сформованій еліті старі уявлення про соціальну структуру суспільства. Це, наприклад, проглядається в змісті універсалу, який був направлений стародубським полковником почепівському сотнику у 1689 р. із заборороною останньому прирівнювати ряд землевласників в обов'язках із козаками на тій підставі, що "вони єсть урожоні шляхтичі" [5, арк. 11-11 зв.].

Свою роль у формуванні соціально-політичного світогляду козацької старшини відіграло й зовнішнє оточення, яке об'єктивно сприяло відродженню традицій феодальних відносин та становому поділу суспільства. Як справедливо зазначають із цього приводу В. Смолій та В. Степанков: "...Річ Посполита, а згодом і Московія, залишаючись оплотом панщинно-кріпосницького ладу в Європі та намагаючись утвердити своє панування в козацькій Україні, сприяли феодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого і середнього землеволодіння, кріпацтва тощо" [7, с. 16].

Не дивно, що за таких умов, козацька старшина досить швидко стала сприймати себе окремою соціальною верствою, яка заслуговувала на вищий щабель у ієрархічній драбині тогочасного українського суспільства. Вказівкою на це, зокрема, може бути застосування старшиною таких категорій при власній ідентифікації, як: "старші люди", "начальні", "знатні", "значні", "славетні" тощо. Натомість, до вихідців з непривілейованих прошарків населення (таких як селянство, козацтво, міщанство), які за переконанням старшини стояли нижче від них на ієрархічній драбині суспільства, застосовувався термін "чернь". І хоча на початку Національно-визвольної війни у зверненнях до війська Б. Хмельницький, поряд зі старшиною, решту називав козаками, "лицарством козацьким" [6, с. 3, 4], дуже швидко таке звертання було замінене на "чернь". Надалі цей термін у своїх універсалах використовували усі гетьмани [6, с. 10, 11, 26]. Хоча дане поняття, особливо протягом перших десятиліть існування козацької держави (коли ще й самі старшини вважали, що від нобілітування у шляхетство їхні тіні довгими не ставали) не отримало негативного забарвлення, проте воно, безперечно, вказувало на факт чіткого соціального розмежування між елітою та підвладними.

Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що в основу соціальних поглядів козацької старшини був покладений принцип нерівності, становості у відносинах між представниками окремих прошарків. Розглядаючи себе за аналогією з військово-службовими станами у сусідніх країнах (дворянство), представниками вищого, за суспільною значимістю, прошарку, старшина прагнула до відповідного юридичного оформлення її статусу, що передбачало визнання та закріплення за представниками цього прошарку комплексу майнових та немайнових прав, якими мають володіти виключно члени цієї замкнутої корпорації.

Соціальні процеси, що проходили на українських землях із початком Національно-визвольної війни, на перший погляд не сприяли

реалізації таких устремлінь козацької старшини. В ході подій середини 40-х – початку 50-х років XVII ст., як справедливо зазначає більшість вітчизняних дослідників, соціальна структура українського суспільства зазнала істотних змін. Зникли або суттєво скоротилися колишні чисельні суспільні прошарки (магнати, шляхта, католицьке духовенство), натомість питома вага інших (козацтва) істотно зростає. Ліквідація великої феодальної земельної власності та розхитування чисельних станових перегородок в ході війни, призвела до формування у частини науковців думки про безстановий характер українського суспільства, якій міг бути протиставлений становому, феодальному суспільству, що тримався у сусідніх з Гетьманщиною державах. Зокрема, відомий дослідник української історії Д. Дорошенко писав з цього приводу: "На Лівобережній Україні дуже довго держався в народі погляд, ніби велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегородки й перетворила українське суспільство в якийсь соціальний моноліт. Багато десятків років після Б. Хмельницького старі люди згадували ще про те, ніби з його часів усі шляхетські привілеї і взагалі всілякі різниці між панами і простими людьми "шаблею козацькою були скасовані". Ця фраза попала на сторінки історичного документу й зробила великий вплив на українську історіографію, котра, починаючи з 60-х років XIX ст., довго трималася погляду про повну одноманітність соціального складу українського суспільства по революції Хмельницького" [3, 352].

Проте, насправді, дослідження проведені більшістю вітчизняних істориків-медієвістів засвідчують, що в українському суспільстві другої половини XVII ст. соціальна диференціація існувала. Як і в більшості тогочасних країн, українське суспільство було поділено на окремі стани, що посідали в суспільній ієрархії вище або нижче становище. Звісно, що у зв'язку з революційними подіями на українських землях в їх становищі сталися значні зміни. Зокрема, козацтво, до якого належала і козацька старшина, з соціального прошарку з нечітко визначеним юридичним статусом, яким воно було у Речі Посполитій, фактично перетворюється, згідно з угодами, підписаними між польським і московським урядом та українськими гетьманами в другій половині XVII ст., в привілейований стан українського суспільства і обіймає ту соціальну нішу, яку до цього займала шляхта.

Спочатку станові права та привілеї козацтва були визначені в Зборівському договорі від 8 серпня 1649 р. Створена в час військового протистояння форма угоди і, очевидно, віра козацької старшини в її непорушність, зумовили й формулювання тексту договору

без деталізації його окремих положень: "При вшеляких давных вольностях его королевской милости Войско свое Запорожское захоуе (против давных жалованных грамот свою жалованную грамоту тотчас выдает) " [2, с. 229].

Ті, хто знаходився на державній службі, не лише звільнялися від податків та феодалних повинностей, а й поширювали свою козацьку адміністрацію на досить значну територію України, на якій вони могли проживати незалежно від підпорядкування маєтностей (державних чи приватних). Відповідно козак підлягав юрисдикції виключно станового суду. Через козацькі уряди мало реалізовуватися право на землеволодіння, передусім рангове, а також спадкове. Втіленню в життя козацьких привілеїв повинна була сприяти заборона розташування в Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах коронного війська і надання урядів обивателям "веры православной", тобто українцям. Матеріальні статки козаків, окрім державної плати, мали ґрунтуватися на власному господарстві. Крім того, у договорі підкреслювалося, що селяни чи міщани, які проживали поза окресленими межами і хотіли стати козаками, одержували право "без гамовання панского выйти со всею маєтностью на Украину" для запису в реєстр [2, с. 230].

З тексту договору важко судити про закріплення в ньому політичних прав козацтва, зокрема, щодо обрання депутатів до вальних сеймів чи судових трибуналів Речі Посполитої. Однак, створення полковосотенної системи управління відкривало перед козаками широкі можливості обирати й бути обраними на земські уряди і, відповідно, впливати на ситуацію в регіоні. Тим більше, що центром політичної діяльності козацтва фактично став Чигирин, який узаконувався як гетьманська резиденція "при булаве Войска Запорожского".

Таким чином, вищенаведені приклади дозволяють говорити, що протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. козацька старшина отримала значні привілеї та істотно підвищила свій соціально-правовий статус.

Означені привілеї не завжди носили корпоративний характер, а часто надавалися в індивідуальному порядку. Проте, чітко простежується тенденція до їх поширення саме на представників урядової та неурядової старшини, тоді як представники інших верств населення загалом не виступали носіями подібних прав. Це, в свою чергу, дозволяє говорити, що в українському суспільстві другої половини XVII – початку XVIII ст. проходив процес оформлення станових привілеїв старшинського прошарку, який, однак, не був остаточно завершений у цей період.

Література:

1. Акты ЮЗР. – Т. 10. (1653 – 1654). – СПб.: Тип. Братьев Пантелеевых, 1878.
2. Документы Б. Хмельницкого (1648-1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
3. Дорошенко П. Нарис історії України / П. Дорошенко. – Львів.: Світ, 1991.
4. Ключевский В. О. История сословий в России // Ключевский В. О. Сочинения: в 9 томах. – М.: Мысль, 1989. – Т. 6: Специальные курсы.
5. Місяця ... 4 дня 1689 р. Універсал стародубського полковника Тимофія Олексієвича з приводу задоволення скарги К. Рославця й І. Богдановського до почепського сотника, щоб ставився до них як до шляхтичів. – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 18230.
6. Модзалевский В. Материалы и заметки // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии / В. Модзалевский. – Чернигов, 1913. – Вып. 1.
7. Смолій В. Українська національна революція 1648-1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1-3.
8. Стороженко А. Замечательный универсал гетмана Мазепы / А. Стороженко // Киевская старина – 1892. – № 1.

Шевчук-Бєла Я. В., НУ "ОЮА"

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ЦИГАН МАЛОРОСІЇ ТА ІНШИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII-XIX СТОЛІТТЯХ

В статтє рассказывается о правовом положении национального меньшинства цыган в XVIII-XIX столетиях, национальной политике Российской империи, способах переселения цыган, налогах, которыми они облагались и об ограничениях, которым подвергались со стороны правительства.

The article is a research of the legal status of national minorities Gipsy of the Russian empire at the end of XVIII – at the beginning of XIX c. c., the national policy of the Russian empire and the committee of foreign colonists.

Перші писемні згадки про циган в історичних документах (грамоти польських королів, львівські актові книги, литовський статут) стосуються XV ст. Про те, що цигани з'явилися порівняно давно на українських землях Польської держави, свідчать актові дані, зокрема, згадки в сапоцьких актових книгах 1428 і 1436 рр. та у львівських за 1428 та 1455 рр. У 1501 р. вперше з'являється повідомлення про призначення циганам особливих воєвод з місцевого населення.